

Tři kámoši (Trzech kumpli)

TVN 2008, režie Anna Ferens a Ewa Stankiewicz

Dokumentární film režisérky Anny Ferens a Ewy Stankiewicz *Tři kámoši*, jehož televizní premiéru shlédlo více než 1,5 milionu diváků, otřásl veřejným míněním v Polsku. V mozaice vzpomínkových rozhovorů, dobových dokumentárních záběrů a scénické rekonstrukce zachycuje tragický příběh studentů polonistiky z Jagellonské univerzity v Krakově, kteří se ocitli v soukolí totalitní moci. V roce 1976 založili blízcí přátelé Leszław Maleszka, Stanisław Pyjas a Bronisław Wildstein společně s dalšími studenty nezávislou aktivistickou skupinu, která však byla prakticky od svého vzniku infiltrována a sledována tajnou policií (SB). Třidvacetiletý Stanisław Pyjas byl v květnu 1977 za nevyjasněných okolností zavražděn, jeho smrt byla oficiálně prohlášena za nehodu. Leszław Maleszka se stal jedním z nejvýkonnějších a nejlépe placených agentů tajné policie, po pádu komunismu byl až do roku 2001 vlivným novinářem a členem redakční rady nejprodávějšího polského deníku *Gazeta Wyborcza*. Bronisław Wildstein odešel do francouzského exilu, kde působil jako žurnalista a po pádu komunismu psal pro polský deník *Rzeczpospolita*. Při pátrání po okolnostech Pyjasovy smrti odhalil v roce 2001 identitu klíčového agenta SB s krycím jménem „Ketman“ – Lesława Maleszky...

Dvojici mladých polských režisérky (zároveň i autorky scénáře) se podařilo natočit unikátní historický dokument, který prezentuje výsledky soukromého pátrání bývalých aktivistů ze Studentského výboru Solidarity po pachatelích vraždy jejich kamaráda a doplňuje je rozhovory s bývalými zainteresovanými příslušníky SB. Film je souběžně i nadčasovým dramatem – s výčtem historických skutečností a vyčtených odpovědí staví před diváky zásadní etické otázky o vině a odpuštění a jejich konkrétní morální a právní ekvivalenty spojené s reflektováním komunistické totality. Tuto žánrovou „dualitu“ ještě stmeluje třetí filmový rozměr, a to politický thriller – střídavě vypovídají spoluviníci a „spoluoběti“ dávného zločinu spojeného s mocenskou zvláštností, který byl po pádu komunismu z hlediska práva „objasněn“ jen částečně (u Pyjasovy smrti bylo oproti původní verzi konstatováno cizí zavinění, za spáchané násilí nebyl nikdo odsouzen), u některých odpovědí je nepřehlédnutelná vědomá obezřetnost dotazovaných.

Na začátku filmu představuje bývalá studentská aktivistka Liliana Batko-Sonik své tři kamarády – Leszka, Staszka a Bronka, jimž podle ní policejní *zatykáni úplně změnilo životy*. K Pyjasově smrti uvádí: *Když je vám dvacet, není tak snadné smířit se s tím, že někdo z vašich přátel už nežije. Nevěřila jsem, že ho zabili, ale pochybnosti brzy skončily. Broněk podplatil zaměstnance z prosektury a Stazskovo tělo viděl. Bronisław Wildstein: Pěstí neuděláte do kosti díru. Můžete rozbít kost, ale neuděláte díru. Museli použít boxer. Když jsem ho viděl, bylo mi jasné, že ho umlátili*. Ve filmu jsou krátce zobrazeny dokumentační policejní fotografie z chodby domu, kde bylo Pyjasovo tělo nalezeno – podle policejní verze se jednalo o smrt po pádu ze schodů pod vlivem alkoholu. O pohřbu syna pod dohledem příslušníků SB (zachycených dobovými filmovými záběry) vypráví Pyjasova matka a stejně jako další Stazskovi přátelé se zmiňuje o jeho literárním nadání. Sama pak předčítá vybranou ukázkou: *Pomalů jsem přestával pod rukama cítit drsný povrch. Pomalu mě odnaučili mluvit pravdu. Pravda se mohla někoho dotknout*.

Organizátoři smutečního pochodu Krakovem vyzvali studenty Jagellonské univerzity k třídenímu smutku a k neúčasti na chystaném majáles, ale ne všichni se připojili. O škále postojů rozdělujících komunistickou společnost dále vypovídá – více než obsáhlá sociologická studie – krátká vzpomínka studentky zvolené v den smutečního pochodu královnou majáles: *Necitili jsme žádné napětí. Politika nezasahovala do života mladých lidí. Mysleli jsme na školu, na zábavu.* Na její slova navazují dobové záběry z Krakova, zachycující probíhající majáles, a jiné záběry pořízené jen několik ulic dál, kde procházel tisícíhlavý smuteční průvod, jehož účastník Miroslaw Chojecki vzpomíná: *Šel jsem trochu stranou, podívat se, kolik nás je, jestli dvacet nebo třicet metrů, průvod se za námi táhl takřka až k obzoru.*

Pozoruhodnou dokumentární hodnotu samu o sobě mají rozhovory s bývalými důstojníky SB, prolínající se celým filmem (vypovídají mj. o jejich postojích k legitimitě a reflexi vlastního jednání). Někteří z nich odpovídají poměrně otevřeně, jiní zdůvodňují svoji stručnost výpadky paměti a někteří se zcela odmítají k věci vyjádřit. V jejich vstupech se mísí cynický výsměch s rafinovanou vyhýbavostí a ochotně, byť opatrně či tajnosnubně vedeným dialogem – nikdo z nich se však „nevymlouvá“, že nechápal souvislosti společenských procesů, jichž se jako příslušník SB účastnil. Jedním z těch, kdo poskytli poněkud strohé odpovědi je Zbigniew Kluczyński (otázka týkající se autorství výhrůžných anonymních dopisů fabrikovaných SB a posílaných Pyjasovi, v nichž byl označován za donašeče, kterého je třeba zlikvidovat): *Přepsal jsem to. Byl jsem zrovna po ruce, tak mě zavolali;* (otázka, zda informoval své podřízené o Pyjasově smrti) *Nevím, nevzpomínám si. Ale, myslím že... spíš ne.* Dále např. Andrzej Wieckowski: *Jaká to byla práce? Jako každá jiná.* Někdejší vedoucí příslušník SB odpovědný za rozpracování studentů Jan Bill odmítl jakoukoli konfrontaci, ale za spílání neodbytnému filmovému štábu přece jen cosi sdělil: *Není o čem mluvit. Případ je dávno vyjasněn. Máme prokuraturu a soud.* Liliana Batko-Sonik charakterizuje Billa následovně: *Šestnáctiletý Jan Bill napíše žádost o přijetí ke státní bezpečnosti plnou hrubek a o pár let později stojí v čele té mašinerie, která na nás útočí a nakonec zabije Staszka.* Jiným příkladem představitelů mocenské struktury je bývalý vedoucí soudní lékař Zdzisław Marek, který v roce 1977 potvrdil verzi o nehodě pod vlivem alkoholu. Na kameru sice hovořil, ale odmítl cokoliv sdělit a počínání filmového štábu zhodnotil specifickou parafrází známého Pilátova výroku: *Pravda. Holá pravda. Ryzí pravda a hovno pravda. To, co vy děláte a uděláte, z toho bude hovno pravda.* Přesto se reportérkám podařilo tajně nahrát Markovo potvrzující vyjádření o Pyjasově násilné smrti. Bronisław Wildstein o Markovi říká: *Byl spolčený s vrahy, protože kryl vraždu tím, že ji prohlásil za nehodu a tak kryl i její pachatele.*

Drama posledních hodin života Stanislava Pyjase prezentují ve filmu hrané sekvence vrcholící brutálním večerním přepadením na ulici, bitím na zemi ležícího studenta a jeho odvěčením do neoznačeného policejního vozu, vše rekonstruováno podle – jak říká Liliana Batko-Sonik – neověřitelných výpovědí náhodných svědků. V další scéně, inscenované již pouze na základě předpokládaného sledu událostí, přenášejí policisté Pyjasovo tělo do domu, kde bylo později nalezeno. Podle verze, k níž pátrající dospěli, byl Pyjas poslední hodiny svého života sledován (kdosi o něm dodával telefonicky průběžné zprávy), v noci byl na ulici přepaden a ubit policejním komandem. Liliana

Batko-Sonik dále uvádí, že podle jedné z více verzí případu mohl být pachatelem vrah najatý SB za příslib odměny 200 dolarů. Když požadoval slíbené peníze, byl pravděpodobně navždy umlčen. S případem souvisí i další záhadné úmrtí studenta – Stanisława Petraszka, který byl nalezen utopený v rybníku, přičemž o něm bylo známo, že má strach z vody a že se nikdy nechodí koupat. Krátce předtím, než on sám byl nalezen mrtev, se přihlásil na policii se svědectvím, že viděl Pyjase v den jeho smrti a popsal ozbrojeného muže, který jej sledoval.

Krakovská tragédie, spojená se vznikem studentské „protistátní skupiny“, začala v roce 1976 za přispění agenta provokatéra Jarosława Reszcyńského. Ten své studentské kolegy z polonistiky pozval na setkání, kde jim nabídl samizdatovou literaturu („vyfasovanou“ od příslušníků SB) a vyzval je podle pokynů svých řídicích orgánů k založení aktivistické buňky. Reszcyńsky (získaný ke spolupráci s SB podle vlastního vyjádření vyhrožováním, že bude vyloučen ze školy) ve své filmové zповědi přiznává vlastní selhání a lituje svého jednání, přesto podle pamětníků „druhé strany“ nejsou jeho sdělení o vlastní spolupráci s SB úplná. Rozhovor s ním je ale ve filmu jen předehrou k dalšímu odhalení a další šokující zповědi, kterou poskytl mnohem důležitější agent SB – Lesław Maleszka. Jeho příběh je podrobně prezentován ve druhé části filmu – v intencích odhalení a zповědi udavače a s výmluvnými komentáři jeho bývalých přátel.

Na spolupráci s SB přistoupil Maleszka během svého prvního výslechu, podle vlastního vyjádření také pod výhrůžkou vyloučení ze školy, postupně se ale měnil ve stále aktivnějšího donašeče. Jeho řídicí orgán Marek Smiegielski ve filmu hovoří o tom, že Maleszka byl vůči SB zcela loajálním agentem. Informoval o podrobnostech ze života svých nejbližších studentských přátel včetně Wildsteina a Pyjase (byl mj. zdrojem informací obsažených v anonyech zasílaných SB Pyjasovi) a disidentského hnutí, za což dostával vysoké finanční odměny. Začal také pro SB zpracovávat vlastní návrhy na to, jak by se mělo účinně postupovat při potírání opozice. Krátce po Pyjasově smrti například předložil (neuvěřitelně cynický) návrh na rozložení Studentského výboru Solidarity, pomocí vykonstruovaných kompromitací svých nic netušících „přátel“ (on sám byl přitom rovněž členem tohoto výboru) Bronisława Wildsteina, Bogusława Sonika a Liliany Batko. Když nebyly jeho návrhy řídicími orgány realizovány, napsal dokonce stížnost jejich nadřízeným a nabízel své služby o stupeň výše.

Dvojitou identitu Lesława Maleszky odhalili bývalí aktivisté Studentského výboru Solidarity po objevení magisterské práce jistého příslušníka SB, nazvané *Operativní metody boje proti Studentskému výboru Solidarity*, kde byl klíčovou postavou agent s krycím jménem „Ketman“. Mezi prvními dospěl k jistotě Wildstein, který si sjednal s Maleszkou schůzku a řekl mu, že ví, kdo je „Ketman“, načež se mu Maleszka přiznal. Na své první pocity Wildstein ve filmu vzpomíná: *Je to člověk, nechci být patetický, ale někdy je to potřeba, který mě zradil v nehlubším smyslu toho slova. [...] Nic jsem od něho nechtěl, jen se dozvědět, jak to bylo se Stazskem.* V rozhovoru pro tisk k těmto uvedl: *Odpovídal, ale lhal. Zpětně mi pak došlo, že se celé ty tři hodiny jen vykrucoval a zjišťoval, co vím a co ne. Říkal třeba, že donášel jenom do smrti našeho společného kamaráda Stazka, přitom donášel až do pádu komunismu a pak se chtěl ještě přiblížit do služby nového režimu.* (iDnes.cz, 3. června 2009). Na dobu krátce po Maleszkově odhalení vzpomíná i Liliana Batko-

-Sonik: *Co se s člověkem děje, když se něco takového dozví? Je to zlé. Ráno se probouzíte a vidíte Maleszku, jdete spát a vidíte Maleszku. Vidíte ho v každém, koho potkáte. A nemůžete se toho zbavit.* A dále vypráví, jak Maleszka v osmdesátých letech navštívil Wildsteina ve Francii (s vytčeným cílem přivést o něm pro SB informace), kde se od něho nechal hostit a předstíral, že doma dále pokračuje v disidentské činnosti. K odhalení Maleszky se ve filmu dále vyjádřil také jeho bývalý řídicí orgán Marek Szmiegielski: *Myslím, že jeho tragédie je v tom, že se přiznal a že se sám dekonspiroval, i když nemusel.* Ti, kdo se cítili „Ketmanovou“ činností poškozeni, vyzvali prominentního novináře Maleszku, aby se veřejně přiznal, a když to neudělal, rozhodli se publikovat společné prohlášení na toto téma v deníku *Rzeczpospolita*. Ještě předtím oznámili konkurenční *Gazetę Wyborcze*, kde Maleszka působil, datum otištění prohlášení s výzvou, aby bylo publikováno i tam, což se nestalo. Poté, co prohlášení vyšlo v *Rzeczpospolité*, vystoupil bývalý ministr vnitra Krzysztof Kozłowski s tím, že se mu prohlášení přičítá a paradoxně tvrdil, že se vlastně jedná o udání. Následně (13. listopadu 2001) vyšel v *Gazetę Wyborcze* Maleszkův článek nazvaný *Byl jsem „Ketmanem“*, kde ovšem podle jeho bývalých přátel namísto otevřeného přiznání spíše dále zamlžoval.

Postoje deníku *Gazeta Wyborcza*, včetně Maleszkou publikovaných názorů (z pozice ušlechtilého disidenta) moralisticky odmítajících lustrace jako nástroj šíření společenské nenávisti, se najednou mohly jevit ve zcela novém světle. Redakce v čele s bývalým známým disidentem Adamem Michnikiem se sice od Maleszky distancovala, ale Maleszka zůstal dále jejím neveřejným spolupracovníkem a byl propuštěn až po dalších sedmi letech krátce před premiérou filmu *Tři kámoši*. Ve filmu jsou použity záběry z tiskové konference konané šest let po Maleszkově odhalení, kde šéfredaktor *Gazety* Michnik – odpůrce lustrací a zveřejňování databází SB, odpovídá na otázky novinářů týkající se Maleszky. Pod tlakem „Ketmanova“ případu zde výslovně uznává, že je důležité vědět, kdo byl agentem SB, ale hájí alespoň část svého starého postoje poznámkou, že se nesmí jednat o pokoutní informace. Wildstein o Michnikovi v rozhovoru pro tisk řekl: *Udělal všechno, abychom se s komunismem v Polsku nevypořádali. Válčí s lustrací jako s největším zlem. Tvrdí, že není možné věřit archivům. Tvrdí, že lžou. Ale to je nonsens. Mystifikace! Vždyť si je státní bezpečnost dělala pro sebe* (iDnes.cz, 3. června 2009).

V roce 2005 Bronisław Wildstein pořídil přepis 240 tisíc osob spolupracujících nebo sledovaných SB (bez uvedení rozlišení kdo byl agentem a kdo obětí perzekuce) z databáze polského IPN, po jehož zveřejnění byl z mnoha stran kritizován a musel dokonce opustit místo redaktora deníku *Rzeczpospolita*, ač se ukázalo, že neporušil žádný zákon. Své zkušenosti z procesu reflektování totalitní minulosti v Polsku beletristicky zúročil v roce 2008 v románu *Údolí nicoty* (česky s předmluvou Petrušky Šusterové – Pulchra, Praha 2010), jehož obsah je znatelně inspirován příběhem „tří kamarádů“. Wildstein o své velebené i odsuzované knize (jíž lze také opatřit přívlastky strhující, úděsné, šokující, osvětlující) napsal, že představuje pokus vypořádat se s Polskem po pádu komunismu a že v současné polské literatuře podobné vyrovnání chybí. Nelze než dodat, že postavy a děje z Wildsteinova románu i přes dílčí odlišnosti vibrují k úvahám o paralelách v české společnosti.

Román *Údolí nicoty* byl v Polsku představen ve stejném roce jako film *Tři kámoši* s podobným obrovským ohlasem. Mezi mnohé důvody společenské odezvy filmu

nepochybně patří i vřazené fragmenty z dlouhého rozhovoru režisérek s Lesławem Maleszkou, který byl před odhalením „Ketmana“ sebevědomou mediální hvězdou s puncem disidentské autority. Ve filmu ale na přímé dotazy odpovídá koktající rozpolcený člověk, jehož vyjádření jsou vzápětí konfrontačními prostřihy srovnávána s vyjádřeními bývalých objektů jeho zpráv, jimž se jeví zpravidla jako nepravdivá nebo polovičatá. Maleszka v rozhovoru říká: *V určitém okamžiku vás to poblí a žijete dvojitý život. [...] Některé věci se dějí za pochodu a člověk nevidí, jak a kde se překračuje hranice.* Aktivistka Studentského výboru Solidarity Liliana Batko-Sonik říká: *Řekla jsem mu, napiš, jak to doopravdy bylo. Možná si jednou zaslouží, aby si ho ostatní vážili. A my také. Závěrečný komentář Bronisława Wildsteina zní: Můžete odpustit člověku, který skutečně uznává své viny. On to neudělal. Naopak, stále zabředává do dalších lží. [...] Odpuštění je proces, který se týká obou stran. Toho, kdo odpouští, i toho, komu se odpouští. Od toho, komu se odpouští, vyžaduje uznání vlastní viny. Opravdovou lítost. A ten, kdo odpouští, musí také sám sebe překročit. Ale nyní žijeme ve světě, kde odpuštění je takový Fast Food. Bum. A je odpuštěno. Všechno přestává mít váhu. Ale já chci, aby můj život měl nějakou váhu.* V závěru filmu dostávají slovo také dva příslušníci SB, aby mohli vyjádřit své stanovisko k minulosti a současnosti. Zbigniew Kluczyński: *Ted' můžeme říct po tolika letech, že je to blbost, ne? Zakázat lidem číst.* Marek Szmiegielski: *Nedá se zpochybnit, že se zasloužili (Wildstein a spol., pozn. aut.) o svobodné Polsko. Z dnešního pohledu celá ta jejich činnost změnila Polsko.*

Jedinečný film *Tři kámoši* byl již v České republice na různých místech představen, jeho přepis na DVD však prozatím v síti českých prodejen a půjčoven chybí. Je to škoda i proto, že název tohoto výjimečného dokumentu by klidně mohl znít: „Všechno co chcete vědět o (post)komunismu a bojíte se na to zeptat“.

♦ Jan Cholínský